

<https://doi.org/10.53656/his2024-6-2-sev>*View over the Balkan Peninsula
Поглед над Балканите*

СЕДЕМНАДЕСЕТТОТО СТОЛЕТИЕ И БАРИЕРИТЕ НА ВРЕМЕТО: НАХИЯ КАРА ЛОМ ПРЕД ИКОНОМИЧЕСКА И ДЕМОГРАФСКА КРИЗА

Гл. ас. д-р Невена Неделчева

Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий“

Abstract. The present research is a kind of attempt to present all those barriers that appeared before the population living in the empire in the 17th century and that could reflect on its economic stability. Based on unpublished Ottoman documents, in combination with other types of data, the study presents indicators of a crisis experienced by the population in the empire during this century. The reasons that give rise to them (political, epidemiological, climatic) are marked, as well as the consequences they bring, brought out through the particular case of a territory limited in its scope (Nahiya Kara Lom). Although they are brought out through the particular case of a small territory of the Ottoman Empire, they are a clear marker of what was happening to the population in the empire in this century and are a starting point for the study of issues such as migration, Islamization and economic life.

Keywords: Ottoman Empire; Crisis; Little Ice Age; Epidemics; Rumelia; Nahiya

Извеждайки идеята за бариери пред демографско, икономическо или културно развитие на населението в отделни региони на Османската империя, трябва да имаме предвид, че техните най-ясни измерения и проявления могат да бъдат доловени през XVII и XVIII в. Това е интензивно и многопластово време от историята на империята, белязано от множество промени, които се случват в нея. Макар и разнопосочни по своя характер, те носят сходни проявления и последици. Военните неуспехи и постепенната загуба на европейски територии влошават икономиката и финансовата стабилност на държавата, водейки до вътрешни междусобици и бунтове, до отслабване на централната власт и засилване на административния и политическия сепаратизъм и анархия в провинциите. Поредицата от катаклизми – финансови, икономически, но и природни, довежда до промени в поземлените отношения и икономически натиск върху населението.

И в цялото това бурно време, оставена да се лута между глада и борбата за оцеляване, е раята, която трябва да набави загубите и в същото време да оцелее. Именно затова, през призмата на населението и реакциите му, ще се опи-

таме да откroим всички онези пречки, които се появяват пред него, смушават битието му и правят обживяното от прадедите му пространство не толкова гостоприемно.

Като нагледен пример за промените, които преживява населението през XVII в., ще бъде използван моделът на нахия Кара Лом. От една страна, административната единица, числяща се към каза Хезарград, е подходящ модел поради смесения религиозен характер на населението си, давайки ни възможност да проследим промените и последствията от тях и при християни, и при мюсюлмани. От друга, географският ѝ ареал, съчетан с малките ѝ размери, както и селският характер на региона с доминираща земеделска икономика, предоставят възможност за по-задълбочени анализи, наблюдения и паралели.

Как и доколко бариерите на седемнадесетото столетие оказват влияние върху стопанското развитие на цели региони, е въпрос с изключителна важност, отговорът на който задава ключа за тяхното развитие и през следващото столетие. За тази цел ще се опитаме да маркираме причините, които ги пораждат (демографски, политически, епидемиологични, климатични), както и последствията, които носят. Макар и изведени през частния случай на една ограничена в своя обхват територия, те са явен маркер за случващото се с населението в империята в тези две столетия и са отправна точка за изследване на въпроси като демография, миграция, ислямизация и стопански живот.

Основните извори, на които се базира изследването, са подробни тапу тахрир, джизие и авариз дефтери от XVI – XVIII в.:

- TT.d 382 – подробен тапу тахрир дефтер от 1555 – 1556 г.;
- TT.d 771 – подробен авариз дефтер от 1641 – 1660 г.;
- MAD.d 3630 – подробен джизие дефтер от 90-те години на XVII в.;
- KK.d 2913 – подробен авариз дефтер от 1751 г.

Те дават обстойна информация както за етноконфесионалния характер на отделните селища, така и за движението на населението в тях и процесите, които се случват с него.

През XVII – XVIII в. са налице процеси, които дестабилизируют нормалния живот на населението и водят до обезлюдяване на цели селища и региони. Империята изпада в политическа и икономическа криза, която рефлектира върху данъчния натиск и процеса на ислямизация, в съчетание с климатични катаклизми и серия от чумни епидемии. Резултатът е рязко намаляване на населението, масово разместване на масите и религиозна преорганизация на много региони. Повсеместното разпръсване на раята и обезлюдяване на селища е масова реалност (Georgieva 1999, p. 182). За да видим обаче как тези процеси и промени се трансформират в лост, който спира естественото развитие и икономическия подъем, е необходимо по-детайлното им изследване и маркиране на конкретните им измерения.

Демографска „пренаселеност“

Специфичните демографски тенденции на шестнадесетото столетие задават бъдещите проблеми, с които ще се сблъска населението, включително и в стопански план. Поради това е важно да започнем наблюденията си от този изходен пункт, който ще ни даде основа за изясняване на всички онези бариери, които се издигат пред османската рая през XVII в. и възпрепятстват нейното естествено развитие.

Изследването на демографското състояние на населението в отделните региони на империята, отчитайки спецификите на всеки един от тях, маркира една обща тенденция. Тя се изразява в повсеместно увеличаване на населението, съчетано с икономическа стабилност и просперитет през целия XVI в. както в Румелия, така и в Анадола (Petkova 2020; Mutafova 2002; Mutafova 2022; Hristozov 2017; Hristozov 2019, pp. 39 – 67; Nedelcheva 2017, pp. 435 – 446; Nedelcheva 2022, pp. 236 – 252; Özel 2004, pp. 183 – 205; Özel 2016). Подробните и съкратени тапу тахрир дефтери от XVI в. маркират тези основни тенденции в развитието на населението. Отправяйки поглед към изследваната от нас нахия Кара Лом ясно се долавят характеристиките на тези положителни тенденции. Относителната ѝ рехавост през XV в. и първите години на XVI в. е компенсирана от интензивното създаване на нови селища, които уплътняват пустеещите празни места в южните ѝ части. Регистрацията от 80-те години на XV в. ни представя един рядко населен регион, който е доминиран от християнския елемент и включва 16 села и 2 мезри, в които живеят 575 християнски и 7 мюсюлмански домакинства¹. Регистърът от средата на XVI в. (1555 – 1556 г.) фиксира процеса на постепенно уплътняване, съпроводен със значително нарастване както на населението, така и на селищата в Кара Лом. В границите на оформената през втората половина на столетието административна единица има 51 села, в които живеят 2396 домакинства (753 мюсюлмански и 1643 християнски)². От приведените данни е видно, че за този стогодишен период селищната мрежа и населението в региона се е увеличило повече от три пъти.

Подобен „демографски бум“ се наблюдава и в Европа³, а в Османската империя той има различни измерения в Румелия и Анадола. Османисти като А. Д. Новичев, М. Мейер, О. Баркан изтъкват, че за периода 1520 – 1580 г. населението в Анадола нараства с 55,9%, а числеността му в Румелия – със 71%⁴ (Tyutyundzhiev & Mutafova 1994, p. 143). Последните проучвания по въпроса, касаещи състоянието на населението в отделни части на Анадола, потвърждават тези демографски мащаби на нарастване (Özel 2004, pp. 183 – 205). Както изтъква О. Йозел, населението се увеличава рязко през XVI в. в Османската империя, визирайки частния случай на селските райони на Анадола. Нещо повече, той говори за това, че хората се увеличават до степен, която надхвърля количеството обработваема земя, достъпна за обработка, което той описва като „популационен натиск“ (Özel 2004, p. 184).

Подобен демографски растеж в ограничен времеви диапазон би могъл много лесно да предизвика кризи в различни аспекти. Нарастването на селското население, което се занимава предимно със земеделие, каквито са преобладаващата част от поданиците на империята в Румелия, би предизвикало сътресения в естествения ход на местната локална икономика. Нещо повече, Бродел отбелязва, че между XV – XVIII в. светът все още е едно голямо село, където 80 – 90% от хората се прехранват от земята и единствено от нея. Именно поради това ритъмът, качеството, недостигът на реколтите определят целия материален живот (Brodel 2017, p. 33). Както изтъква и Хр. Христозов, отличителен симптом на подобна пренаселеност и рязко увеличаване на населението е появата на необходимост от още обработваема земя, което може да доведе до разделяне на стопанствата и тяхното фрагментиране. В резултат на това се увеличава стойността на земята, както и рентите и цените на селскостопанската продукция (Hristozov 2019, p. 41). Ответна реакция на един подобен процес биха били миграциите. В търсене на повече икономически възможности и по-добро препитание много хора са принудени да се преместят в други селски райони или съседни градове. Друг начин за овладяване на кризата, която един усилен демографски растеж би провокирал, е контрол върху раждаемостта посредством увеличаване на брачната възраст. Крайна последица от влошаващите се условия на живот във време на пренаселеност е нарастването на смъртността от болести и недохранване (Hristozov 2019, p. 41; Özel 2004, p. 192). Всичко това означава неизменен срив във вътрешното равновесие на една селска икономика, каквато доминира в изследвания регион (Nedelcheva 2022, pp. 236 – 252), а и в Румелия. Подобно „разместване“ на баланса неминуемо води до последствия, които имат много и различни измерения – демографски, стопански, религиозни. За Анадола, както изтъква Йозел, решението е или икономическа миграция към близко разположен градски център, или вливане в османската войска (Özel 2004, pp. 184). Именно части от тези безимотни маси стават движеща сила в т.нар. Джелялийски бунтове и участват в масовите движения на населението, опустошавайки Анадолската провинция през XVII в.

Отправяйки отново поглед към нахия Кара Лом, ясно можем да доловим проявите на криза, към която седемнадесетото столетие я отвежда. Първият индикатор за проблем, който ще засегне всички аспекти от развитието на населението, е повсеместно демографско свиване, съчетано с конфесионални промени. От средата на XVII в., както показва авариз дефтерът от 1641 – 1660 г., населението в нахия Кара Лом започва да се редуцира с бързи темпове. От 2396 домакинства, които изграждат нахията през 1555 – 1556 г., в средата на XVII в. те достигат до 1965 домакинства (TT.d 771) и 1755 домакинства през 1751 г. (KK.d 2913). Погледнато в религиозен план, от 73% християнско и 27% мюсюлманско население през 1555 – 1556 г. в средата на XVII в. в изследва-

ния от нас регион живеят 75% мюсюлманско и 25% християнско население. Свиването на населението през следващите сто години, което е характерно и за двете конфесии, не променя общата тенденция, а по-скоро я затвърждава. През 1751 г. в нахия Кара Лом живее 89% мюсюлманско и едва 11% християнско население. Нещо повече, още от средата на XVII в. мюсюлманският елемент трайно навлиза в християнски дотогава селища, променяйки етно-религиозния им профил. Тези данни ясно показват негативната тенденция в демографския потенциал на областта и рязка промяна в конфесионалния ѝ профил. Случващото се с изследваната от нас нахия в никакъв случай обаче не може да бъде ограничено единствено в нейните административни граници. По същото време драстично намалява християнското население в съседната каза Русчук (Grozdanova 1975, pp. 61 – 68). Повсеместността на този процес и излизането му извън рамките на каза Хезарград позволява да говорим не за изолирано явление, а по-скоро за широко разпространена тенденция.

Колкото и близки черти да има в развитието на съседни територии, не бива да забравяме, че всеки един регион следва свои собствени специфики в развитието си и в този смисъл – в разрешаване на кризите или проявлението им. Без съмнение, населението реагира по различен начин на влошаващите се икономически условия на живот в империята. Към общите тенденции за Анадола и Румелия бихме причислили сходен процес на демографски бум, последван от демографска криза. Намаленият жителски състав на немалка част от селата в нахия Кара Лом е явен признак за кризата, в която изпада регионът на границата на двете столетия. През целия XVII в. са налице процеси, които дестабилизируют нормалния живот на населението и водят до обезлюдяване на цели селища и региони. Маркираните от нас демографски измерения на кризата имат своите първоизточници. А те, без съмнение, са разнопосочни – политически и икономически натиск, епидемии и климатични промени, които водят до миграции, помюсюлманчване и икономически застой в редица региони.

Политически измерения на кризата

Ако XVI в. е време на успешна военна експанзия и разцвет във всяко отношение за Османската държава, то седемнадесетото столетие е период на свиване на военните и икономическите ресурси, което създава условия за обща криза и икономическа разруха. Тежкото положение на империята е резултат от отслабването на военнополитическото ѝ могъщество, което налага промени в тимарската система, а те предизвикват вътрешни сътресения. Неспособността на империята да се справи с тежките финансови затруднения, и постоянно нарастващите ѝ военни нужди налагат промяна в политиката на държавата относно събирането на данъка джизие, прокарана от администрацията на великия везир Кьопрюлю. Целта била да се увеличат паричните постъпления в държавната хазна чрез по-пълното обхващане на данъкоплатците. Вместо да

се събира на база домакинства, каквато била практиката дотогава, с данъка джизие вече се облагали всички пълнолетни мъже, женени и неженени. От този момент нататък в регистрите за поголовния данък хането като данъчна категория е заменена с *nefer*⁵ (Kiyi 2017, pp. 620 – 621).

Данъкът джизие⁶ дава възможност за проследяването на различните аспекти на въздействие, което той има върху християнското население в империята, както и за изясняването на ролята му на своеобразен „лост“ в политиката на ислямизация. Това се дължи на обстоятелството, че централната власт можела да променя размера му и да го увеличава в определени региони, както е показал в изследването си Хаджибегич (Hadzibegic 1966). Данъчният натиск води до масови миграции на население. Резултатът е обезлюдяване на цели села. Това е процес, който е изключително важен и би могъл да хвърли светлина върху случващото се с населението на империята и който впоследствие се отразява върху демографската и стопанската ѝ стабилност. Такъв е случаят с християнското население на Крепча, Паламариче⁷, Ковачевиче-и долне⁸ и Бахшишлер⁹ в нахия Кара Лом, за което регистраторът недвусмислено е отбелязал, че е забегнало. Така например в авариз дефтера от 1641 – 1660 г. за село Крапич/Крепча се съдържа важно сведение, което показва, че населението му (1 хане) се е разбягало¹⁰. Това сведение дава отправни точки за разсъждения върху съдбата на населението на селището, както и за сходни процеси в целия регион. Масовостта на тези практики се потвърждава и от редица други случаи в българските земи, в които се споменава, че раята се е разбягала. Като примери ще посочим две села: село Чернови от каза Русчук, за което в дефтер за данъка джизие от 1656 – 1657 г. е отбелязано: „*Разпръснатата (перакенде) рая на село Чернови – 15 ханета*“ (Andreev Eds. et al. 1986, p. 259); село Куруничка, за което в джизие дефтер от 1639 г. е отбелязано следното: „*от ханетата [намалени] 2. Остатък – 17 ханета*“ (Andreev Eds. et al. 1986, p. 86). Критичността на ситуацията в каза Хезарград, към която административно се отнася изследваният регион, се потвърждава от един проект за ферман от 1672 г. От него става ясно, че при събирането на джизие от християнското население в каза Хезарград се оказало, че от 20 християнски села в казата, обложени с джизие, 11 се преселили. Останалите 9 села отказали да се явят в кадийския съд, подпалили къщите си и се разпръснали (Georgieva 1999, p. 181). Сходно е съдържанието на един списък от 1676 г., включен в регистър за разхвърляне на ханета авариз върху различни райони в българските земи. От него става ясно, че каза Хезарград била натоварена с 1248 ханета авариз. Без ханетата на избягалите оставали 220 ½ ханета разхвърляни върху села и махали. На всяко хане се падали трудно изпълнимите 124 истанбулски килета ечемик, 1127 акчета навло и съответните разноски за служебните лица (Tsvetkova 1958, p. 31).

Данъчният натиск над населението, и особено върху немюсюлманската част от него, е една от явните бариери, които държавата издига пред естественото му

развитие и която влошава икономическото състояние на цели региони. Приведените примери показват невъзможността на населението да изплати наложените от държавата стойности на данъка. И тук, подобно на селските райони в Анадола, отговорът на немалка част от хората е сходен. Масовите колективни миграции на населението, както отбелязва Цв. Георгиева, се превръщат в един от големите проблеми на локалната власт (Georgieva 1999, p. 182).

Епидемии и климатични изменения

Както свиването на населението, така и масовите миграции са процеси, които без съмнение биха могли да бъдат повлияни и от други фактори извън финансовия натиск на властта. Такива са резките изменения в климата, които неминуемо рефлектират върху селското стопанство и нивата на производство в него. В исторически план се наблюдава редуване на периоди на рязко застудяване с такива на затопляне. Това са процеси, които оказват своето влияние върху състоянието на земеделието и добивите от него или компрометирането на цели реколти. И тъй като селската икономика е взаимосвързана, тези негативни процеси ще повлияят и върху състоянието на животновъдството. Както отбелязва Ф. Бродел, „една лоша реколта не е болка за умирање, но след втора цените обезумяват, пристига гладът. И той никога не е сам: рано или късно той отваря вратата за епидемиите“ (Brodel 2017, p. 59). Нещо повече, както изтъква и Хр. Христозов, подобни природни катаклизми оказват влияние върху цялата околна среда (Hristozov). В контекста на взаимовръзката между компрометираните реколти, климатичните и епидемичните катаклизми и покачването на цените са и изследванията на Н. Манолова-Николова. Тя ясно показва, привеждайки примери от различни части на Румелия, обвързаността между тях и взаимното им влияние през XVIII – XIX в. (Manolova-Nikolova 2004, pp. 56 – 58).

Изследваният от нас времеви интервал (XVII в.) е определен от редица изследователи като Малък ледников период (Kiyi 2017, p. 86; Özel 2004, pp. 183 – 205; Özel 2016; White 2014, pp. 327 – 352). В своето изследване върху климата С. Уайт подчертава, че на всички континенти първите четири века (1000 – 1400) са били по-топли от следващите четири века (1400 – 1800). Охлаждането започва по различно време в различните части на света и следва свои собствени специфики. Въпреки това той заключава, че всички те последователно започват своето ясно изразено захлаждане след 1580 г. (White 2014, pp. 346). В този твърде дълъг период изследователите ясно открояват периоди от по тридесет години, в които средните глобални температури са много ниски. Това са краят на XVI в. до началото на XVII в., краят на XVII в. и началото на XIX в. (White 2014, p. 349). Описвайки Малкия ледников период, Бродел отбелязва повсеместността на това захлаждане, когато „снегът и ледът тъй дълго закъсняват да си тръгнат, а есента тъй чевръсто се връща, че не оставя на житото време да узрее: такъв е животът през последните десет ужас-

ни години на XVII в., най-студеният от седем столетия“ (Brodel 2017, p. 33). Реалните измерения на тези климатични изменения в контекста на Османската империя могат да бъдат доловени от приведените редица примери от Хр. Христозов, които маркират наличието на влошаване на климата и природни катаклизми, които сполетяват населението в Румелия и по-конкретно в региона на Родопите през XV – XVII в. и реалните измерения на последиците от тях (Hristozov 2017, pp. 185 – 202; Hristozov 2019, pp. 61 – 65).

Рязкото колебание в стойностите на температурата, изобилните валежи и дори земетресенията са все крайности, които са в състояние да дестабилизируют икономиката на която и да било империя и да доведат до глад, епидемии и високи нива на смъртност и загуба на добитък (White 2014, p. 349). Компрометираните реколти, съчетано с нарастването на цените и проявите на пряк финансов натиск върху населението в Османската империя, водят до неминуем глад. Продължителните зими и летните засушавания, както отбелязва Хр. Христозов, засягат най-много аграрния сектор от икономиката и преките земеделски производители. Това води до недостиг на зърнени храни, които са основен източник за изхранване както на селското, така и на градското население в империята. Лошите реколти, от своя страна, покачват цените на тези стоки, които са трудно достижими от обикновената рая в империята (Hristozov 2017, pp. 183 – 184). Без съмнение, взети заедно с всички останали фактори, те оказват влияние както върху демографския спад, така и върху икономическото развитие в дългосрочен план.

Липсата на население в отделни региони в края на XVII в. или неговото изразено свиване, в контекста на Малкия ледников период и в пряка връзка с него, би могло да бъде обяснено с още един бич, който връхлита хората през това столетие. През XVII в. населението на Балканите е сполетяно от неколкосткратно повтарящи се вълни на чумни епидемии. Н. Манолова-Николова и М. Петкова изтъкват, че целият XVII в. е изпълнен с жестоки прояви на чумната болест във всички части на Европа. В тази връзка, Ф. Бродел отбелязва: „никоя друга болест по същото време, каквито и поражения да нанася, не предизвиква подобни безумия и колективни драми“ (Brodel 2017, p. 67). Особено изяви са епидемиите от 40-те и 60-те години на века, обхващайки почти всички български земи (Manolova-Nikolova & Petkova-Encheva 2015, pp. 166 – 167). Работата на двете изследователки с непубликувани османски документи добавя нови детайли към известната и твърде фрагментарна „история“ на чумната епидемия от края на XVII в. Според тях чумните прояви от 90-те години на века са предшествани от гладни години през 80-те, както и от епидемии през 60-те и 70-те години (Manolova-Nikolova & Petkova-Encheva 2015, p. 170). Чумата продължава да бъде постоянно явление в живота на хората на Балканите и през целия XVIII в. Близо двадесет години продължава чумният цикъл в Русе през XVIII в. (Manolova-Nikolova 2004, pp. 66, 83).

Без съмнение, рязкото намаляване на населението в изследваните от нас селища може да се обвърже с тези събития. Според Н. Манолова-Николова човешките загуби в селища от селски тип, каквито са в изследвания от нас регион, възлизат на между 30% и 60% през XVIII в. (Manolova-Nikolova 2004, p. 88). Факт е, че човешките загуби при възникнала епидемия са големи. Бягството е един от най-изпитаните и продължителни във времето начини на населението да се справи с болестта. Така изчезват цели села или останалото живо население премества селището в близко до старото място, но на безопасно разстояние. Целият този дисбаланс в естественото развитие на населението в империята, съчетан с пряк държавен натиск, води след себе си икономически и политически кризи, бунтове и масови миграции. С. Уайт изтъква, че през XVII в. се наблюдава кулминацията на всички тези бедствия в целия свят, но най-вече в Европа и Китай. Екстремният студ и гладът продължават през 1690 г. и през голямата зима на 1709 г., последвани от период на по-мек климат (White 2014, p. 350).

Отговорът на населението в империята

Особено важно в това отношение е степента на разрушителното въздействие на всички изброени до момента фактори върху структурата на селските райони и тяхната обживяност. Не бива да пренебрегваме факта, че селската икономика, както земеделска, така и скотовъдна, е била основният източник на богатство за императорската хазна и че сложните взаимоотношения на разпределението на приходите, които съставляват гръбнака на цялата военна и административна структура на империята, се основават главно на стабилността както на селския живот, така и на икономиката (Özel 2004, p. 192). В сравнение с общите условия на XVI век, който се охарактеризира с успешни военни кампании, икономическа стабилност и нарастващо население, то XVII в., а и XVIII в. са време на свиване на военните и икономическите ресурси, които създават условия за обща криза и разруха.

Отговорите на населението в Румелия пред бариерите на времето, в което живее и което разстройва нормалния ход на неговия живот, са различни. В региона на нахия Кара Лом те са ясно изразени и следват няколко посоки. Логично е да мислим, че най-прекият и непосредствен резултат при всички тези катаклизми е физическата загуба на население. Значителна част от човешките „загуби“ обаче могат да се обяснят с трайното напускане на местообитанията на немалка част от тях, съпроводено с интензивен процес на вътрешно разместване под формата на „временни“ икономически миграции. За това ясно свидетелстват изложените по-горе сведения, свързани с данъчния натиск върху населението през XVII в. И тук изниква въпросът какво се случва с подобни региони в империята, чиито демографски срив и свиване на икономически активното население допълнително влошават финансовото

състояние на държавата. Възможно ли е наличието на държавна политика за заселване на слабо населени или обезлюдени райони като път за справяне с кризата? Отговорът би бил в откриване на признаци за икономическа миграция, целенасочена или не, към подобни засегнати региони. Яснота върху движението на населението и възможно обяснение за породилите го подбуди ни дава един джизие регистър, съставен в началото на 90-те години на XVII в. (1691 г.) (MAD.d 3630).

Това е нарочно създаден документ, чиято основна цел е била пълното данъчно обхващане и облагане на населението, което е временно пребиваващо в отделни райони на големия Никополски санджак или е част от категорията ефляк, чобан или аргат. Регистърът представя имената на значителен брой лица, които са външни за населението в казите Никболу, Зищови, Плевне, Рахова, Лофча, Ивраджа, Кутловиче, Хоталич, Хезарград, Ески Джума. Изследванията ни до момента показват, че става въпрос за миграционни групи, които са вписани към дадения регион с цел тяхното по-пълно данъчно облагане. Тук става дума не за трайно уседнало население, дошло от различни части на империята, а по-скоро за временно пребиваващо с ясно изразена икономическа насоченост в отделни случаи.

Количествен анализ на това „преминаващо“ през нахия Кара Лом население би хвърлил повече светлина върху степента на движение в региона, от една страна, а от друга – върху възможните причини. Броят на записаните като временно пребиваващо население в нахията или като рая с определено професионално занимание възлиза на 530 данъчно обложени лица (немюсюлмани). От тях 188 лица са отбелязани с конкретно свое занимание – аргат (наемен работник), ренчбер (наемен работник, земеделец), оглан (момче слуга), чифтчи (земеделец); чобан (овчар), ефляк (влах). При тези лица е ясно открийм икономическият мотив в тяхното движение. Всички те се заминават с наемен, в повечето случаи селскостопански труд или имат занимания в сферата на земеделието и животновъдството. Миграцията им подсказва нужда от работна ръка в определени селища от нахията, където това население се концентрира, или индикира държавна намеса, целяща да се усвои налична свободна земя за обработка в даденото селско землище, породена от евентуално свиване или забягване на част от населението. Такива са Дрянофче, Поп кьой, Торлак, Чаир, Баниска, Балджа омур, Гагова, Садина, Шушиче и Тюрбелилер¹¹.

За останалото вписано в регистъра население липсва някакъв конкретен идентификатор, който да подсказва определена професия или причини, които са ги принудили да напуснат домовете си. Въпреки това за 321 лица, регистрирани из селата на нахията, дефтерът дава ясна представа за първоначалните им местообитания. Тази информация, макар и да не отговаря на въпроса „защо“, ни дава представа за вътрешното движение в Никополски санджак,

а и извън него, и за посоките на тази миграция. Най-голям е процентът на лицата, дошли от съседно разположени на нахията кази, както и на вътрешното движение в самата каза Хезарград. Такива са казите Русчук (74 лица), Търнови (40 лица) и Хезарград (29 лица). Ясно откроява посока на миграции в преобладаващата част от хора, населяващи едно селище или обвързани в роднинска връзка, се долавя от казите Рахова (32 лица), Ивраджа (28 лица), Беркофча (23 лица), Плевне (23 лица) и Лофча (21 лица). Значително по-ограничена, но селищно концентрирана е немюсюлманската рая, дошла от казите Кутловиче, Шумну, Никболу, Силистре, Зищови, Чардак и Правади.

Свиването на населението в региона на нахия Кара Лом, породено от различни фактори, води до неминуемо обезлюдяване в отделни нейни части и изобилие на свободни за обработка земи, които носят загуби за държавата. От друга страна, този отлив на население поставя и въпроса за нуждата от работна ръка в някои от нейните по-проспериращи селища. Имайки предвид мащабите на миграции, които коментираният джизие регистър ни представя за Никополски санджак, може да допуснем, че това не е първият пристан за голяма част от тези мигриращи групи, след като са напуснали първоначалните си местообитания.

Голяма част от селското население, което решава да напусне землището си, се трансформира в „плаваща маса“, както го дефинира Октай Йозел (Özel 2004, pp. 183 – 205). За разлика обаче от Анадола, където откликът от кризата е миграции към градовете или вливане в бунтовни движения, в случая с Никополски санджак движението е към селски райони с изразен земеделски характер на икономиката им, какъвто е случаят с разглежданата нахия Кара Лом. Това би могло да бъде ключ, даващ представа за характера на тези хора. По всяка вероятност става въпрос за земеделско население, което търси свободни площи за обработка или такива, които са със сходни на напуснатите от тях характеристики, където най-добре би могло да се реализира и осигури нуждите си. Подобна посока на движение подсказва и евентуални причини, породили напускането на домовете и които са пряк отклик на времето – финансов натиск, лоши реколти, липса на достатъчно земя за обработка.

Към момента е трудно да се даде краен отговор, без да бъдат направени допълнителни проучвания и изследвания в тази насока с други по тип документи от периода. По всяка вероятност това състояние на нещата ни дава поне представа за степента на официално регистрираното разселване на селското население в Никополския санджак в края на XVII в. Джизие дефтерите от края на XVII в. ясно маркират интензивното движение на населението в нахия Кара Лом. Само за две десетилетия почти изпразнените от християни селища възраждат жителския си състав. Немюсюлманското население на Никопол и на цялата Никополска каза нараства значително именно от новопреселили се там заедно със семействата си (Grozdanova, & Andreev 2000, p. 32;

Parveva 1988, pp. 30 – 34). Както изтъкват Ел. Грозданова и Ст. Андреев, за много от тези пришълци това е само временен пристан преди прехвърлянето им отвъд р. Дунав (Grozdanova, & Andreev 2000, p. 32). В този контекст, извън демографското свиване на населението, породено от влошена раждаемост или висока смъртност, за намаляването на населението в нахия Кара Лом през разглеждания период значително допринася и процесът на евентуална негова миграция, за която няма ясно изведена посока, но би могла да следва тенденциите на времето. Каквито и да са причините, човешките липси влошават икономическия профил на региона. Икономическият характер на пришълците, регистрирани през 1691 г. в нахията, би могъл да обясни както политиката на държавата за справяне със ситуацията, така и естествените нужди и характера на мигриращото население.

Причините за възникналата криза през XVII в., чийто най-ясно изразен индикатор са свиването на населението и икономическата миграция, са комплексни – от демографски бум през XVI в. до възможен дефицит на земя, през политически, икономически и природни катаклизми. Отговорът на населението е различен. Извън параметрите на очаквана висока смъртност, са налице процеси на разместване на населението. Бягството на едни и преместването им другаде води след себе си до презаселване на местообитанията им с ново, търсещо препитание население със или без пряката намеса на държавата.

БЕЛЕЖКИ

1. НБКМ, отдел „Ориенталски сбирки“, ОАК 45/29. Регистърът е публикуван в: (Todorov & Nedkov 1966, pp. 161–297).
2. BOA – İstanbul, TT.d 382.
3. На тези процеси се спира подробно Ф. Бродел, като проследява нарастването на населението в Европа и в големите градове като Париж и Истанбул, а от друга страна, търси отговор на причините, довели до този демографски бум (Brodel 2017).
4. На тези процеси се спират и други изследователи (Ivanova 1987, pp. 155 – 170; Ermeev & Mayer 1998, pp. 151 – 152).
5. Промените в Османската империя в края на XVII в. и конкретно в начина на облагане на немюсюлманското население са разгледани и в други изследвания (Grozdanova 1972, pp. 81 – 91; Mantran 1999; Darling 1996; Ágoston & Masters 2009, p. 303).
6. На въпросите, отнасящи се до поголовния данък джизие, се спират редица изследователи: (Nedkov 1945–1946, pp. 18–33; Grozdanova 1989; Hažibegić, H. 1952 – 1953, pp. 55 – 125, pp. 43 – 102; Kiyl 2017, pp. 601 –643).
7. Дн с. Паламарца, общ. Попово.

8. Дн. с. Ковачевец, общ. Попово.
9. Дн. с. Дриново, общ. Попово.
10. BOA – İstanbul, BOA, TD 771, p. 152.
11. С. Дряновец, общ. Разград; гр. Попово; гр. Цар Калоян; с. Камен, общ. Стражица; с. Баниска, общ. Две могили; с. Медовина, общ. Попово; с. Гагово, общ. Попово; с. Садина, общ. Попово; с. Сушица, общ. Стражица; с. Горица, общ. Попово.

ЛИТЕРАТУРА

- АНДРЕЕВ, С. (ред. и др.) 1986. *Турски извори за българската история*. Т. VII. София: БАН.
- БРОДЕЛ, Ф., 2017. *Материална цивилизация, икономика и капитализъм, XV – XVIII век. Т. I. Структурите на всекидневието: Възможното и Невъзможното*. София: Прозорец. ISBN 978-954-733-898-2.
- ГЕОРГИЕВА, Ц., 1999. *Пространство и пространства на българите XV – XVII в.* София: Лик. ISBN 9548872196, ISBN: 9546072400.
- ГРОЗДАНОВА, Е., 1972. За данъчната единица хане в демографските проучвания. *Исторически преглед*, №3, с. 81 – 91.
- ГРОЗДАНОВА, Е., 1975. Демографски промени в Русенско през втората половина на XVII в. *Векове*, № 6, с. 61 – 68.
- ГРОЗДАНОВА, Е., 1989. *Българската народност през XVII век*. София: Наука и изкуство.
- ГРОЗДАНОВА, Е. & АНДРЕЕВ, С., 2000. За вътрешните миграции на българите през XVII в. *Исторически преглед*, № 3 – 4, с. 30 – 55.
- ЕРЕМЕЕВ, Д. & МЕЙЕР, М., 1998. *История на Турция в средните векове и ново време*. София: Проф. Марин Дринов. ISBN 9544305246.
- ИВАНОВА, С., 1987. Етнодемографски проучвания в съвременната българска историография, XV – XVIII в. В: ГРОЗДАНОВА, Е. & БЕЧЕВА, Е. (ред.) *България XV – XVIII в. Историографски изследвания*. Т. 1, с. 155 – 170. София: БАН.
- КИЙЛ, М. 2017. *България под османска власт. Събрани съчинения*. София: Тендрил. ISBN 978-954-92809-7-5.
- МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Н. & ПЕТКОВА-ЕНЧЕВА, М., 2015. За чумната епидемия на Балканите в края на XVII – началото на XVIII в. В: *Културна и медицинска антропология. Сб. в чест на проф. Минчо Георгиев*, с. 166 – 171. София: БАН. ISBN – 978-954-322-846-1.
- МАНОЛОВА-НИКОЛОВА, Н., 2004. *Чумавите времена (1700 – 1850)*. София: ИФ-94. ISBN 954-90589-9-9.
- МАНТРАН, Р. 1999. *История на Османската империя*. София: Рива. ISBN 954-8440-25-3.

- МУТАФОВА, К., 2002. *Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина (XV – XVI век)*. Велико Търново: Фабер. ISBN: 954-775-078-X.
- МУТАФОВА, КР., 2022. *Религия и идентичност (християнство и ислям) по българските земи в османската документация от XV – XVIII в.* Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий. ISBN 978-619-208-292-5.
- НЕДЕЛЧЕВА, Н., 2017. Селищна мрежа и етнодемографски промени в региона на Попово през XV – XVII в. *Добруджа*, №32, с. 435 – 446. ISBN 02052210.
- НЕДЕЛЧЕВА, Н., 2020. Конверсия и конвертити в региона на Попово през XVI – XVII в. В: *От Залмоксис до Кетцалкоатл. Изследвания в чест на 65-годишнината на доц. д-р Стефан Йорданов*, с. 171 – 182. Велико Търново: ИТИ. ISBN 978-619-7602-01-2.
- НЕДЕЛЧЕВА, Н., 2021. Демографски и религиозни промени в нахия Кара Лом през XVII – XVIII в. *Епохи*, Т. 29, №2, с. 295 – 298.
- НЕДЕЛЧЕВА, Н., 2022. Модели в стопанското развитие на селищата от нахия Кара Лом през XVI век. *Известия на Центъра за стопанско-исторически изследвания. Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие*. Том VII, с.236 – 252. Варна, ISSN 2534-9244 (print), ISSN 2603-3526 (online).
- НЕДКОВ, Б., 1945 – 1946. Поголовният данък в Османската империя с оглед на България. *Исторически преглед*, Т.1, с.18 – 33.
- ПЕТКОВА, М., 2020. *Централните Балкани и османците. Демографско развитие и аграрна икономика в Източния дял на Тракийската низина през XVI век*. София: Гутенберг. ISBN 9786191761777.
- ПЪРВЕВА, СТ., 1988. Към демографския облик на гр. Никопол през 1693 г. В: *300 години Чипровско въстание. Принос към историята на българите през XVII в.* София: БАН, с. 25 – 40.
- ТОДОРОВ, Н. & НЕДКОВ, Б. (ред.) 1966. *Турски извори за българската история. Серия XV – XVI в. Т. 2*. София: БАН.
- ТЮТЮНДЖИЕВ, И. & МУТАФОВА, К., 1994. *История на българския народ през XV – XVII в. Учебно помагало*. Велико Търново: Св. св. Кирил и Методий. ISBN: 954-524-070-9.
- ХРИСТОЗОВ, Х., 2017. *Окръжаващото пространство и планинското население в Родопите през XVI – XVII век*. Дисертация. София: Софийски университет „Св. Климент Охридски“. Available from: <https://www.academia.edu/>. [Viewed 2024-9-20].
- ЦВЕТКОВА, Б., 1958. *Извънредни данъци и държавни повинности в българските земи под турска власт*. София: БАН.

REFERENCES

- ÁGOSTON, G. & MASTERS, B., 2009. *Encyclopedia of the Ottoman Empire*.
- ANDREEV, S. (Eds. et al.), 1986. *Turski izvori za balgarskata istoriya*. Vol. 7. Sofia: BAN [In Bulgarian].
- BRODEL, F., 2017. *Materialna tsivilizatsiya, ikonomika i kapitalizam, XV – XVIII vek. I. Strukturite na vsekidnevieto: Vazmozhnoto i Nevazmozhnoto*. Sofia: Prozorets [In Bulgarian]. ISBN 978-954-733-898-2.
- DARLING, L. 1996. *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560 – 1660*. NY.
- EREMEEV, D. & MEYER, M., 1998. *Istoriya na Turtsiya v srednite vekove i novo vreme*. Sofia: Prof. Marin Drinov [In Bulgarian]. ISBN 9544305246.
- HAŽIBEGIĆ, H., 1952 – 1953. Džiziya ili harač. *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju Jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, vol. III – IV, pp. 55 – 125, V, 1954 – 1955, pp. 43 – 102.
- HAŽIBEGIĆ, H., 1966. *Glavarina u osmanskoj drzavi*. Sarajevo.
- HRISTOZOV, H., 2017. *Okrazhavashtoto prostranstvo i planinskoto naselenie v Rodopite prez XVI – XVII vek*. Disertatsiya. Sofia: Sofiyski universitet „Sv. Kliment Ohridski“. Available from: <https://www.academia.edu/>. [Viewed 2024-9-20].
- HRISTOZOV, H., 2019. Overcrowding the Mountains in the Ottoman Balkans. Social and Ecological Dimensions of the Demographic Crisis in the District (kaza) of Nevrokop during the 15th to the early 18th centuries. *Südost-Forschungen*, vol. 78, no. 1, pp. 39 – 67. <https://doi.org/10.1515/sofo-2019-780105>.
- GEORGIEVA, C., 1999. *Prostranstvo i prostranstva na balgarite XV – XVII v*. Sofia: Lik [In Bulgarian]. ISBN 9548872196, ISBN: 9546072400.
- GROZDANOVA, E., 1972. Za danachnata edinita hane v demografskite prouchvaniya. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 3, pp. 81 – 91 [In Bulgarian].
- GROZDANOVA, E., 1975. Demografski promeni v Rusensko prez vtorata polovina na XVII v. *Vekove*, no. 6, pp. 61 – 68 [In Bulgarian].
- GROZDANOVA, E., 1989. *Balgarskata narodnost prez XVII vek*. Sofia: Nauka i izkustvo [In Bulgarian].
- GROZDANOVA, E. & ANDREEV, S., 2000. Za vatreshnite migratsii na balgarite prez XVII v. *Istoricheski pregled – Historical review*, no. 3 – 4, pp. 30 – 55, [In Bulgarian].
- IVANOVA, S., 1987. Etnodemografski prouchvaniya v savremennata balgarska istoriografiya, XV–XVIII v. In: GROZDANOVA, E. &

- VECHEVA, E. (Eds.) *Balgariya XV–XVIII v. Istoriografski izsledvaniya*, vol. 1, pp. 155 – 170. Sofia: BAN [In Bulgarian].
- MANTRAN, R., et al., 1999. *Istoriya na Osmanskata imperiya*. Sofia: Riva [In Bulgarian]. ISBN 954-8440-25-3.
- KIEL, M. 2017. *Balgariya pod osmanska vlast. Sabrani sacheniya*. Sofia: Tendril [In Bulgarian]. ISBN 978-954-92809-7-5.
- MANOLOVA-NIKOLOVA, N. & PETKOVA-ENCHEVA, M., 2015. Za chumnata epidemiya na Balkanite v kraya na XVII – nachaloto na XVIII v. In: *Kulturna i meditsinska antropologiya. Sb. v chest na prof. Mincho Georgiev*, pp. 166 – 171. Sofia: BAN [In Bulgarian]. ISBN – 978-954-322-846-1.
- MANOLOVA-NIKOLOVA, N., 2004. *Chumavite vremena (1700 – 1850)*. Sofia: IF-94 [In Bulgarian]. ISBN 954-90589-9-9.
- MUTAFOVA, K., 2002. *Staroprestolniyat Tarnov v osmanoturskata knizhnina (XV – XVI vek)*. Veliko Tarnovo: Faber [In Bulgarian]. ISBN: 954-775-078-X.
- MUTAFOVA, K., 2022. *Religiya i identichnost (hristiyanstvo i islyam) po balgarskite zemi v osmanskata dokumentatsiya ot XV – XVIII v.* Veliko Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy [In Bulgarian]. ISBN 978-619-208-292-5.
- NEDELICHEVA, N., 2017. Selishtna mreza i etnodemografski promeni v regiona na Popovo prez XV – XVII v. *Dobrudzha*, vol. 32, pp. 435 – 446 [In Bulgarian]. ISBN 02052210.
- NEDELICHEVA, N., 2020. Konversiya i konvertiti v regiona na Popovo prez XVI – XVII v. In: *Ot Zalmoksis do Kettsalkoatl. Izsledvaniya v chest na 65-godishninata na dots. d-r Stefan Yordanov*, pp. 171 – 182. Veliko Tarnovo: ITI [In Bulgarian]. ISBN - 978-619-7602-01-2.
- NEDELICHEVA, N., 2021. Demografski i religiozni promeni v nahiya Kara Lom prez XVII–XVIII v. *Epohi – Epochs*, vol. 29, no. 2, pp. 295 – 298 [In Bulgarian]. ISSN 1310-2141.
- NEDELICHEVA, N., 2022. Modeli v stopanskoto razvitie na selishtata ot nahiya Kara Lom prez XVI vek. *Proceedings of the Centre for Economic History Research*, vol. 7, pp. 236 – 252. Varna [In Bulgarian]. ISSN 2534-9244 (print), ISSN 2603-3526 (online).
- NEDKOV, B., 1945 – 1946. Pogolovniyat danak v Osmanskata imperiya s ogled na Balgariya. *Istoricheski pregled– Historical review*, vol. 1, pp. 18 – 33 [In Bulgarian].
- ÖZEL, O., 2004. Population changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th centuries: the “demographic crisis” reconsidered. *International Journal of Middle East Studies* vol. 36, no. 2, pp. 183 – 205. DOI:10.1017/S0020743804362021.

- ÖZEL, O., 2016. *The collapse of rural order in Ottoman Anatolia: Amasya 1576 – 1643*. Boston; Leiden: Brill,
- PETKOVA, M., 2020. *Tsentralnite Balkani i osmantsite. Demografsko razvitiie i agrarna iкономика v Iztochniya dyal na Trakiyskata nizina prez XVI vek*. Sofia: Gutenberg [In Bulgarian]. ISBN 9786191761777.
- PARVEVA, ST., 1988. Kam demografskiya oblik na gr. Nikopol prez 1693 g. In: *300 godini Chiprovsko vastanie. Prinosa kam istoriyata na balgarite prez XVII v.*, pp. 25 – 40. Sofia: BAN [In Bulgarian].
- TODOROV, N. & NEDKOV, B. (Eds.) 1966. *Turski izvori za balgarskata istoriya*. Seriya XV – XVI v, vol. 2. Sofia: BAN [In Bulgarian].
- TSVETKOVA, B., 1958. *Izvanredni danatsi i darzhavni povinnosti v balgarskite zemi pod turska vlast*. Sofia: BAN [In Bulgarian].
- TYUTYUNDZHIEV, I. & MUTAFOVA, KR., 1994. *Istoriya na balgarskiya narod prez XV – XVII v. Uchebno pomagalo*. Veliko Tarnovo: Sv. sv. Kiril i Metodiy [In Bulgarian]. ISBN: 954-524-070-9.
- WHITE, S., 2014. The Real Little Ice Age. *Journal of Interdisciplinary History*, vol. 44, no. 3, pp. 327 – 352.

THE 17TH CENTURY AND THE BARRIERS OF TIME: NAHIYA KARA LOM IN THE FACE OF ECONOMIC AND DEMOGRAPHIC CRISIS

✉ **Dr. Nevena Nedelcheva, Assist. Prof.**

ORCID iD: 0009-0002-7093-3124

University of Veliko Tarnovo “St. Cyril and Methodius”

Veliko Tarnovo, Bulgaria

E-mail: n.nedelceva@ts.uni-vt.bg